

տարին ամենայն տեղից, ուր մի հայ եկեղեցի կայ, բարեպաշտական գործերի և ազգային եկեղեցական կեանքի ամէն մի երևոյթ կը զեկուցանուի մեզ, որ հաղորդենք ի սփիւռս աշխարհի տարածուած հայութեան.— Հայոց եկեղեցու միւս մասերի կեանքի մասին համար կը տանք յաջորդ ամսատետրում:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ.

Եզդիս Ահհափառ Հայրապետը յայտնում է իւր բարձր գոհունակութիւնը և հայրապետական օրհնութիւնը այն ամէն հաստատութեանց և անձանց՝ եկեղեցականաց և աշխարհականաց, որոնք որդիական պարտք էին համարել շնորհաւորելու 'Նորին Ս. ()ծութեան' նոր տարուայ, Փրկչի ծննդեան և 'Նորին Սրբութեան Ընդունակոչութեան' տօներին:

— 'Նոր տարուան և Զորհնեաց տօներին' Նորին Ահհափառութիւնն ընդունեց Ս. Էջմիածնի միաբանութեան, Գ. Ճեմարանի ուսուցիչներին և աշակերտներին, Աղաբաշտի գաղտնիքի աշակերտներին և հասարակութեան. ամէնքն ևս արժանացան հայրապետական օրհնութեան և խրատներին:

— Ս. Էջմիածնի վանուց տարեկան նախահաշիւը կազմուեցաւ և յանձնուեց Սինօգին ի գործատրութիւն. տեղի սղութեան պատճառաւ միւս համարին ենք թողնում նախահաշիւից քաղուածներ տպագրելը:

— Հայրապետական սրբատառ կոնդակով վանական կառավարութեան նոր անդամներ հաստատուեցան Բարձրապետի Աշոտ վարդապետ նախագահ, Թադէոս, Խաչիկ վարդապետներ և շնորհուհակ Ռաֆայէլ սարկաւազ անդամ:

— Տպարանական Աարչութեան նախագահ և տեսուչ Գեր. Երիստակէս եպիսկոպոս երկոտասան ամեայ արդիւնաւոր ծառայութիւնից յետոյ հրապետական սրբատառ կոնդակով տպարանի տեսուչ և Աարչութեան նախագահ կարգուեցաւ Բարձրապետի նահապետ վարդապետը, իսկ անդամներ

Բարձրապետի Եղիա, Բենիկ վարդապետներն և նորընծայ շնորհուհակ Աուկաս սարկաւազը, Տպարանական Աարչութեան խորհրդատու անդամներ Նշանակուեցան նաև խմբագրութեան անդամներից Բարձրապետի Վարդապետ վարդապետն և Պ. Ս. Բարամեանցը:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ

ԱՆՈՒԱՆԱԿՈՂՈՒԹԵԱՆ ՏՕՆԱԽՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Յունուարի 20-ին, սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի յիշատակի օրը Հայաստանեայց եկեղեցին ամենուրեք տօնեց իւր Հայրապետի, ամենքի պաշտելի Հայրիկի անուանակոչութեան տօնը:

Նախընթաց երեկոյեան ամբողջ միաբանութիւնն ու Ճեմարանի աշակերտները թափօրով եկեղեցի բերին Ահհափառ Հայրապետին, Անուանակոչութեան օրը ս. պատարագից յետոյ կատարուեցաւ սրտառուչ կերպիւ հայրապետական մաղթանքն ու Հայրիկի զին համբուրեցին միաբանութիւնն և Ճեմարանի վարժապետներն ու աշակերտները եկեղեցում բացի հասարակութեան մի քանի ներկայացուցիչներից, որոնք Ահհափառում ընդունելութեան արժանացան:

Հանդիսաւոր ճաշին հրաւիրուած էին բացի Ճեմարանի ուսուցչական խմբից և Նրեանի հասարակութեան ներկայացուցիչներն ու թեմական զբարոցի տեսուչը, 'Նորին Ահհափառութիւնը սեղանակից եղաւ միաբանութեան, ճաշկերոյթն անցաւ լուութեամբ մինչև Գեր. Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը բաժակ բարձրացնելով 'Նորին Ահհափառութեան կենացն առաջարկեց հետեւեալ խօսքերով:

« Ունկնդիր լերուք առաջնորդաց ձերոց և հպատակ կացէք նոցա, զի նորա տքնին վասն հոգւոց ձերոց, որպէս թէ համարս տալոց իցեն ընդ ձեր: » * ասելով թէ իւր խօսքը հնազանդութեան մասին չեն, որովհետև Մայր Աթոռի միաբանները ամէն կերպ հնազանդ են, կարգապահ ու պարտաճանաչ այլ այն տքնութեան մասին է իւր խօսքը, որ Ահհափառ Հայրապետը այս քանի տարի կրում է ինչպէս միաբանութեան նոյնպէս իւր հօտի համար, մանաւանդ հալածեալ ծածկահայոց համար, որոնք տառապանքների անսարանները ամէն օր նորա առաջ կենդանի կերպով պատկերացնում են. ուրեմն բարեմաղթենք որ Աստուած երկար կեանք, կարողութիւն տայ 'Նորին Ահհափառութեան:

Քիչ յետոյ 'Նորին Ահհափառութիւնը խօսեց.

Ամենեցուն ժամանակ է և ժամ ամենայն իրաց ի ներքոյ երկնից, կրէ՛ս Սողոմոն (Ժողովող, Գ. 1) ժամանակ լալոյ և ժամանակ ծիծաղելոյ, ժամանակ ուրախութեան և ժամանակ տրտմութեան և ինչպէս շրջան կառնուի մերթ ուրախութիւն կրերէ, մերթ տրտմութիւն:

Այստեղ նստած հանդէս կկատարէք, բայց ես մտքով հեռու կպտտեմ, կերթամ Վան, Վարազ, Մոկա, Շաղախ, Մուշ և ինչ ամէն կողմեր, ուր ոտքով քալած եմ և ի՞նչ կտեսնեմ: Եթէ, ի՞նչ է այս փիճակ, Բնո՛ւք, որ մեռան, պրծան, ազատուցան այս ժամանակէս. բայց կմտածեմ անոնք որ կան՝ ողջ պիտի մնան. ինչպէս կպրեն մերկ ու քաղցած այս սառնամանիք միջոցին:

Լրագիրներ կարդալով կմխիթարուիմ երբ կիմանամ որ այդ տառապելներուն մասին հոգացողներ կան, Պօլիս եկեղեցի մը կայ, որ Վազազ ամիրան շինեւ է, երկարութիւն երկու այս սեղանատան չափ կլինի, լայնութիւն ալ անոր համեմատ, Այժմ արհեստանոց դարձեր է 2—3 հարիւր աղջկունք, կանայք օրն ի բուն կրանեն ամէն տեսակ հանդերձ, ոտքից մինչև գլուխ, մինչև անգամ կօշիկներ կպատրաստեն փոքր երեխաներու համար. ծրար կշինեն բողբոջական միսինոնարաց կեղդոնափայրեր կուղարկեն, Այնտեղ կժողովուի այդ ամէնը և կուղարկուի գաւառների կարօտաւելներուն:

Բայց հացն ինչպէս կլինի. բոլոր միջոցներ սպառեցան, այստեղ ալ նուազել է, Ի՞նչ պիտի ընել, Պարտքեր կան, որ ընդհանուրի վրայ կծանրանան, Ես, որ Հայոց Հայրապետ եմ, ի հարկ է իմ պարտքս է աւելի մտածել, Երբ կխորհեմ՝ յուսահատութեան անգունդին կհասնեմ, բայց կրկին կմխիթարուիմ ու հաւատով կզօրանամ, Երեկ Յոնան մարգարէին յիշատակն լրացաւ, անոր գիրքը եկեղեցւոյ մէջ կարդացուեցաւ: Նինուէի գիմաց բլուր մ'երգած է. Յոնան բարձրացած կգիտէր, թէ ինչպէս իւր գուշակութիւն պիտի կատարուի, Նինուէ կործանուի:

Տաք երկիր մ'է, կերևի Երուսաղէմէն ալ տաք է, արեւն պաշտպանուելու համար հովանոց մը չիւնել էր, բայց երևի բաւական չեղաւ իրեն, Աստուած զգմենի մը բուսոյց, Յոնան ուրախացաւ անոր տակ, և կզովանար. բայց միւս առաւօտը Աստուած հրաման ըրաւ, «Եհնա զգմենին և ցամաքեցաւ» ըսած է, Յոնան կնեղուէր տապախառն խորջաւէն, մինչ այն աստիճան, որ կըսէր. «Լաւ էր ինձ մեռանել քան զայս կեանս իմ», «Յոյժ տրտմալ իցես ի վերայ զգմենւոյն» կհարցնէ Աստուած, Եյո՛ւ, յոյժ տրտմած՝ մեռանել աւելի լաւ կհամարէր:

Այն, Հայաստանի զգմենին ի՞նչ ընենք. անոնք բարձրացեր էին, ոտեր էին արձակեր, հարաւային խորշակ հասաւ զարկէր:

Ես ալ Յոնանի պէս խորշակահար կըսեմ. «Լաւ էր ինձ մեռանել, քան զայս կեանս», յոյժ տրտմութենէս կյուսահատուեմ, բայց և ս. Գրիգ կարդալով կմխիթարուիմ հաւատս կզօրանայ:

Հայաստանի զգմենիներ չորցան, բայց նոյն Աստուած կարող է նորերը բուսցնել և զօրեղացնել, Աղաչենք միարանութեամբ, որ ս. Յովհաննէս Մըկրտիչ և Աստուածածին բարեխօս լինին Հայոց աշխարհի համար:

Հա՛, միտս ընկաւ ծեծուած հաւին առաին ալ, որ յարմար կգայ ժողովուրդին. երբ օտար հաւ մը կը բերեն ու տան հաւերուն մէջ կը ձգեն, հին հաւեր այնքան կտոցով կզարկեն խեղճ հաւի գլուխ, որ արիւնաթաթախ կլինի, Հայն ալ ծեծուած հաւ եղաւ, Այն կողմն, Տաճկաստան, արիւնով ներկեցին հայու գլուխ, այս կողմն Մեծին Ռուսիոյ հովանու տակ, օրհնեալ ըլլալ ողորմած տէրութիւն, հայը ապահով կպրի:

Բայց լրագրաց մէջ կը գրեն թէ Տաճկաստանի հայ ապստամբներ է. իսկ այստեղ որպէս թէ հայեր կուզեն Կովկասու տէր դառնալ, կը կարգամ այս ամէն, կվշտանայ սիրտս, Հայն ապստամբութիւն, քաւ լիցի, 2է, այդ չէ մտածեր հայը. հայը միայն ապահովութիւն կընենգրէ իւր ճակտին քրտինքով, իւր արդար վաստակով ապրել կը ցանկայ, Կը կարգամ այս ամէն և կը վշտանամ, Ալ չեմ կրնար աւելի խօսել:

Աղօթեցէք, որ Աստուած տայ այս անձկութեան մէջ չը մեռնիմ այլ մխիթարուած իջնիմ գերեզման, աղօթեցէք որ ծրագիրներս իրագործուին, Իջմիածնայ հռչակաւոր Մայր Աթոռ շինուի, իւր կոչման բարձրութեան հասնի, աղօթեցէք, որ նըպատակներս կատարուին, թող Յովհաննէս Մկրտչին և ս. Աստուածածնայ հետ ս. Լուսաւորիչն ալ բարեխօս լինի:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄԵՐ:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԻՄԵՐԷԹԻ ԹԵՄ:

Հաղբատի վանահայր հ. Յակոբ վ. Նորատուռեանի վրայ աւազակները գիշերով յարձակուելով սպանել են և կողոպտել, առայժմ այդ գործը քննութեան տակ է և ինչպէս երևում է ոստիկանութեան պիտի յաջողուի բռնել մարդասպաններին, Այս սպանութեան պատճառը յափըշտակութիւնն է եղել, որովհետեւ Յակոբ վարդապետը հարստի հռչակ ունէր:

ՀԱՄԱՐՈՑ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Արցախի (Ղարաբաղի) Թեմի վանքերի:

Սովետի 1892 թուականի վարչական բաժանման համաձայն Ղարաբաղի թեմի բաղկանում է Գանձակի (Երևանի մարզի) նահանգի՝ Զարբայեի, Զառանջի, Շուշի, մասամբ Զանգազուրի և մասամբ էլ Գանձակի գաւառներին: Թեմի վանքերը գտնուում են Զառանջի, Շուշի և Զարբայեի գաւառներում: որոնք բաժանուում են այսպէս. —

1. Թագէի—Խօթայ որ և Զարէքտարի
2. Գանձասարի սուր Զովհաննու Մկրտչի
3. Մեծարանց սուրբ Յակոբայ
4. Սուրբ Եղիշայ Առաքելոյ և
5. Երկը մանկանց վանքերը Զառանջիում:
6. Պոսիկի սուրբ Գէորգայ
7. Ամարասի սուրբ Գրիգորիսի
8. Քիթիայ « » և
9. Սուրբ Ղևոնդեանց վանքերը Շուշիում:
- և 10. Սպիտակ խաչի վանքը Զարբայեիում:

ԶԱՆՈՒՄԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ.

1 Թագէի—Խօթայ որ և Զարէքտարի վանքը գտնուում է Ղարաբաղի ամենամեծ գետի՝ Թարթառի ափին: մի վերատաշափ հեռաւորութեամբ: Այս վանքը յայտնի է իբրև հանգստարան և խմորի որ և վերին Խաչենի հայկազուն իշխանապետների, ներկայումս կանգուն կաթողիկէն հիմնարկուած է հայագի Գեորգ իշխանի դուստր և ևս թերի Վաստանդ թագաւորացիի ամուսին Արդու խաթուն տիկնոջ ձեռքով Հայոց Ոկր (663—1214) թուականին, իւր ամուսնի և որդոց յիշատակին:

Վանքի ներկայ գրութիւնը խիստ աննախանձ է: չորս կողմը աւեր և ամայացած, կաթուղիկէի կոտոր ճաքճրոտած, շրջապատուած կիսաւեր գաւթով և ժամատնով, քայքայուած պարսպով, քարաշէն կամարակապ բնակարաններով ու շինութիւններով:

Վանքը իւր շրջակայ շինութիւններով նմանուում է մարդաշատ քաղաքի մի հարուստ թաղի, որտեղ միայն մարդկանց ներկայութիւնն է չունչ և կենդանութիւն տալիս:

Թագէի ուխտը, իբրև առաջնորդարան և բաղմամբ վանք, զանազան ժամանակներում ստացել է թէ այցելու ուխտաւորներից և թէ իւր հոգանաւորը հոգեւ և մարմնաւոր իշխանաւորներից այլ և այլ ընծայարկութիւններ և նուէր: Է որ անշարժ կալուածներով և է որ եկեղեցական զարդ ու զարդարանքներով:

Սուրբ ուխտի շարժական բոլոր անօթ-զգեստները ժամանակի աւերիչ ձեռքերից ցիր ու ցան է եղած, փայցած և անյայտութեան մատնուած: Միայն վանքի նուիրած սուրբ Աւետարաններից մի

1. իսկ Ղարաբաղի Թեմի նուիրի յաջորդութիւնը յուսնի և Արաչի գաւառներին:

քանիսը այժմ գտնոււմ են զանազան վանքերում և եկեղեցիներում: Բնչպէս որինակ վերին Խաչենի իշխող Դօփեան Գրիգոր իշխանի նուիրած երկաթաղիք աւետարանը որը նուիրած է վանքիս իւր ամուսին, Միւսեայ Օրբելեան Տարսայիճ իշխանի զստեր Ասիայ տիկնոջ յիշատակին 244 (761—1361) թուականին: այժմ գտնուում է Գանձակի սուրբ թարգմանչաց վանքում: նոյն Դօփեան Վահրամ իշխանի որդի Սարգիս իշխանից նուիրուած հինաւորաց 247 (763—1215) թուականի զանգակը գտնուում է Գեղարքունիքի (Գեօգչայի) Թուսիկլու Հայանեկ գիւղում: Նմանապէս Հուշի քաղաքի զառանցեցող սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցւոյ աւետարանը և Զարարբիքի Մեծ Հէն գիւղի աւետարանը ժամանակով վանքիս սեփականութիւնն է եղել: Բացի վանքիս շարժական սեփականութիւնից, ներկայումս վանքը ունի անշարժ կալուածք աւելի քան 98:438 դեսեատին տարածութեամբ: որից յիսուն հազարը անվէճ վանքի սեփականութիւնն է կալմում: Իսկ մնացեալ 48 հազարը վիճելի է, Վանքիս կալուածներում ապրում են աւելի քան քսան երկու թիւրք շէյխեր և որոնք այդ անհամա շարժութիւնից օգտուելու համար վճարում են ընդամենը 396 բուրլի:

Ներկայումս խղճալի գրութեան մէջ են գրտնուում վանքիս կալուածները: Միայն այսքանս կոտնւմ որ ամբողջ Գեղարքունեաց մեծատարած վիճակի աղագրականութիւնը, իւր բոլոր շինութեանց համար հարկաւոր փայտը տանում է Խօթայ կալուածների անտառներից, մեծաւ մասամբ գողունի և մասամբ էլ չորացած և անկեղծ ծառերի անուամբ: Այս մասին հաւատարմալու համար բաւական է միայն Ռուսիասար լեռնաշղթայի անցքերում մի երկը որ կանգնել է տեսնել թէ ինչպէս կարուան կարաւանի ետևից շինութեանց համար գերաններ և այլ տեսակ փայտեր են անցկացնում:

Բայց վանքի գիւղացիները այլ կերպ են վարուում անտառների հետ: իւրաքանչիւր «Ղըշ լաղի» ժողովուրդ իւր համար ազատ կոտորած է աւտում անտառում: նոր նոր խմա հատն եր բանալով և շինութեանց համար անհաշիւ ծառեր կոտորելով: Գիւղացիները իւրաքանչիւր ձմեռ անհամար ծառեր են ձգակոտոր անում: բոխրոխտուած կոկոններով ընտանի անասուններին կերակրում և գարնանը կրակի ճարակ տալիս անտառին, որպէս զի մի քանի չափ հացահատիկ ցանեն:

Այժմ անցնենք վանքի գոփանի ամարանոցներ և ձմերանոցների արօտատեղիներին: Թէ ինչպէս են պահպանուում վանքապատկան արօտատեղիները և միայն կը վկայեմ իմ աչքով տեսածների մասին: Ամենայն տարի արքունի և զանազան բեկերի պատկանող թուրք գիւղացիներ անարդել մրտնում են վանքապատկան կալուածները և իրանց համար ազատ կերպով վրաններ ցցում վանքական արօտատեղիներում և իւրեանց ընտանի անասունները արածացնելով հանդերձ ազգի ազգի նեղութիւններն են հացցում և վանքական թուրք ազգաբնակութեան նրանց արտերը և արօտատեղիները փռացնում և այլ նեղութիւններ տալիս: Բնչպէս որինակ վերջին ժամանակներս Ղիւծու թուրքերը ինքնագլուխ մտել են վանքական կալուածները և վարուցանքս են սկսել վանքական Դամուրչիդամլու թուրքերի կալուածներում: Եթէ այսպէս շարու-

նակուի շատ մօտիկ ապագայում վանքական կալուածները հիշտութեան կօտարանան և վանքին ներձեման վնասներ կը հասնին Պէտք է միջոցներ ձեռք առնել ապախի յարձակումների դէմ որպէս զի վանքի կալուածները շատարանան:

Սրանից շատ տարի առաջ Էուշուայ կոնսիստորիան Խօթայ վանքի լայնածաւալ յիսուն հազար դեկատին անվէճ կալուածը պայմանագրով յանձնել է վանքական Եւրումցի թուրք ազգայնականները տարեկան չորս հարիւր ուրլի կապալագրամով, որի ժամանակամիջոցը վաղուց ի վեր է լրացել, բայց մինչև ցայսօր չեն կարողացել պայմանագիրը նորոգել կամ փոփոխել: Թուրքերը յիշեալ պայմանագրով հիման վրայ խնդրագրով դիմած են հաշտարար միջնորդին, որպէս զի՝ Խօթայ վանքի կալուածներում Եւրումցիների վրայ հողարաժանութիւն կատարուի: Ինչպէս՝ հաւատարմութեամբ էր հաշտարար միջնորդը 1895 թուականին հողարաժանութիւնը պիտի տեղի ունենար Եւրումցիների համար: Այս թէ որպիսի վերահաս վտանգների հետ պիտի մրցել, անհրաժեշտ է ուշագրութիւն դարձնել, որպէս զի վանքն այսպիսի հանգամանքներում զրկւալներ չկրի: Այժմ վանքական 150 տուն թուրք ազգայնականութիւնը ցրուած է ապրում վանքի կալուածներում: ամէն մի ձորամիջում երկու երեք տուն մի մի զշլաց կաղմելով ձգտում են հողարաժանութեան ժամանակ հաղարաւոր դեմեատին կալուածներ հողարաժան ստանալու: Առաջիկայ հողարաժանութեան ժամանակ շատ մեծ և զգուշաւոր ուշագրութիւն պիտի դարձնել, որպէս զի վանքը բազմակողմանի իրաւունքներ վերապահի դէպի իւր հպատակ ազգայնականութիւնը: Աերջացնելով խօսքս Խօթայ վանքի մասին՝ այսքան կարող եմ ասել, որ վերոյիշեալ լայնածաւալ կալուածներից և անտուններից կարելի կը լինի հաղարաւոր ուրլի եկամուտ ստանալ, եթէ միայն փոխուի այդ կալուածի կառավարութեան եղանակը, բաւական է միայն Ռուսաստան լեւոնաշլովայի անցքերից մինում գրասենեակ ունենալ և անցքերի վրայ հաւատարմ պահպաններ նշանակել, որպէս զի առանց գրասենեակից տոմսակ իրացնելու: Գեղարքունեաց ազգայնականութիւնը չկարողանայ ինքնագլուխ և գողունի կերպով փայտեր անցկացնել, Նոյնը և կարելի է անել այն արքունի և բեկական թուրքերի վերաբերութեամբ, որոնք ինքնագլուխ մտնում են վանքական կալուածները և ձիարար օգտուում: անխտիր պահանջելով բոլորից օրինական տոմսակներ և ապա թողատրել օգտուելու:

Խօթայ վանքի կառավարութեան գծուարութիւններից մինն էլ այն է, որ այնքան կալուածներում ոչ մի հայարնակ գիւղ չը կայ:

2. Գանձասարի սուլը Յովհաննու Մկրտչի վանքը գտնուում է Խաչենայ գետի վրայ, երկու վերստ հեռավորութեամբ դէպ հիւսիս: Այս վանքը Ներքին Խաչենի իշխանադուռների հանգստեան տեղն է կանգնած: Իշխաններից Հասան Զաւալ Գովա ականաւոր մեծ ժարդը կառուցեց այս վանքը 1222 (688—1239) թուականին իւրեանց տոհմային հանգստարանում: Թագէի Խօթայ վանքից յետոյ ամբողջ Լարարաղի վանքերի մէջ առաջին տեղը կարող է բռնել Գանձասարը թէ իւր ճարտարապետական կերտուածքով և թէ վանական կալուածական հարստութեամբ:

Ներկայումս վանքը շատ անմխիթար դրութեան մէջ է գտնուում: Կաթուղիկէն ճարձքոտած, տանիքը խախուտ և բուսականութեամբ ծածկուած, խցերը և կացարանները քայքայուած, խանգարուած, այնպէս որ հազիւ կարելի լինի Աղուանից վերջին կաթուղիկոտարանում մի սենեակ գտնել մի քանի օր գիշերելու: Էրզրապատի պարսպի փլած անցքերն անդամ չեն կարկատուած: Վանքի մէջ բացի վանահօրից ոչ մի միայն չկայ: Այս վանքում անհրաժեշտ էր մի ընծայարան բանալ, որպէս զի շրջապայ բազմաթիւ հայարնակ ժողովրդականաց համար եկեղեցականներ պատրաստուին: Ընդայնով որ վանքն այժմ ամայի է և աւերակ, բայց և այնպէս Գանձասարն ունի բաւական անվէճ կալուած թէ իւր շրջակայքում թէ Էուշու և թէ Զուանչիի գաւառների զանազան կողմերում: Էուշու գաւառում ունի Քարազուխ գիւղի մօտ 676 դեմեատին ամենազոյական վարելահող և անտառ, այգիներ և այգետեղիներ, Այս կալուածքը, որ կոչուում է Աշման, Գանձասարի ամենաարդիւնաշատ կալուածքը կարելի է համարել, նամանաւոր, որ այս կալուածքի հարեանութեամբ ուղորդ հայարնակ գիւղերը փայտի կողմից մեծ կարօտութեան մէջ են և համարեա այս կալուածքի անտառներով են կառավարուում: Այս կալուածքը Գանձասարից 20—25 վերստ հեռավորութիւն ունի և համարեա կից է Պակի սուլը Գեորգայ վանքի կալուածներին: Բացի սրանից Գանձասարն ունի վանքից 15—20 վերստ հեռավորութեամբ հայարնակ Կիւան (Բալլուղայեաց) գիւղը և գիւղի կալուածներին կից Գիւլլայի (կամ Գիւլլութալայ) և լ'ընջատալի վարելահողերը: Այս բոլորը միասին առած վանքն ունի մօտաւորապէս 3,000 դեմեատին վարելահող և անտառ: Իսկ Թարթառի Հաթերը գիւղում Գանձասարից 25—30 վերստ հեռու գտնուում է Հաթերի Գաղկոց անտառ կալուածքը, զուտ վարելահող 300 դեմեատին տարածութեամբ: Իսկ վանքից 10 վերստ հեռավորութեամբ գտնուում է վանական Կճողուտ (Եայլի) հայարնակ գիւղը, որ նմանապէս ունի երեք հազար դեմեատին վարելահող և անտառ: Բացի այս բոլորից Գանձասարի շրջակայքում գտնուում է վանական ամենամեծ կալուածքը, Վանք կոչուած կոչուած գիւղը: Հիւանհող և Գոմակալ գիւղարաժանութներով, որոնց տարածութիւնն է մօտ վեց հազար դեմեատին: Այս կալուածքումն է գտնուում և Գանձասարի անսպառ եկամտի աղբիւր երկանաքարի հանքը, որ միակն է ամբողջ Լարարաղում: այս հանքը գտնուում է վանքից երկու վերստ հեռու: Ընդամենայն Գանձասարի կալուածքները հասնում է 12,600 դեմեատին: որից հոգեւոր իշխանութիւնը եկամուտ է ստանում 795 ո. 43 Կ: Նոյնքան էլ ծախսում է վանքի և կալուածների պահպանութեան վրայ:

Անցեալ տարի Գանձասարի վանական գիւղացիների մէջ կատարուեց հաշտարար միջնորդի ձեռքով հողարաժանութիւն, որով որոշուեց վանքի և ժողովրդականաց յարաբերութիւնները, մեծ մասամբ յօգուտ վանքի: Այնպէս որ այսուհետեւ կա լինի կը լինի վանքի եկամուտները հասցնել երեք հազար ուրլուց աւելի, որով կարելի կը լինի և վանքը պայմանագրել և կալուածները յափշտակութիւններից ազատ պահպանել:

3. Մեծարանց սրբոյն Յակոբայ վանք

քը գտնուում է Խաչենայ գետի հարաւային կողմը, գետից երեք վերստ հեռաւորութեամբ:

Եյս վանքը վերստին նորոգուած է Հասան Ջալալ Գոլյայի մօր Խորիշահ տիկնոջ ձեռքով ՈՂԱ (161—1212) թուականին իւր հանգուցեայ ամուսին Վախտանգ իշխանի յիշատակին: Վանքը նման է մի խարխուլ, խանգարուած: Ծառքած հասարակ մի զոյգ եկեղեցեաց կամ մատուռների, շինած բոլորովին հասարակ քարերից, Եյս վանքումն էին նստում Աղուանից կաթուղիկոսներից շատերը: որոնց դամբարանները շարուած կան վանքի գաւթում: Սկզբում այստեղ էր պահուում Արցախի աւագ սուրբ Նշանը որին անյայտանալուց յետոյ փոխարինում է սրբոյն Յակոբայ աղբ, որ ներկայումս մեծ յարգ ունի ամբողջ Արարարագում: Վանքն ունի ընդամենայն 452 զեեսատին կաթուածք: անտառ, վարելահող և մի ջրաղաց Բոյատակի գետի վրայ, որ Խաչենայ գետի մեծ փտակն է համարուում: Տարեկան եկամուտ ունի 158 ր. 58 փ. նոյնքան էլ ծախսուում է վանքի պահպանութեան համար:

Կ. Սուրբ Եղիշայ առաքելոյ վանքը գտնուում է Թարթառ գետի հիւսիսային կողմում Թարթառի մէջ Թափուող Եղիշ առաքել անուամբ ջրի վրայ: Վերանորոգուած է ՈՂԳ (633—1284) թուականին ոմն Սերաբ Սարկաւագի ձեռամբ: Վաչագանեան տոհմի չորմատունը և Վարապղի ամենահին վանքերից մինն է համարուում: Վանքը խարխուլ և աւերակ մատուռների մի կոյտ է նման: ունի ընդամենն 22 զեեսատին անտառ և վարելահող տարեկան եկամուտ 20 ր. 78 փ. որքան ստացուում է, նոյնքան էլ ծախսուում է վանքի պահպանութեան վրայ:

Զ. Սուրբ Երից մանկանց վանքը Թարթառ գետի աւագ փտակի Թրդիի վրայ է գտնուում: Թարթառից 10 վերստ հեռու, Հինուած է ՌՃԽ (1140—1691) թուականին Աղուանից հակաթոռ Սիմէոն կաթուղիկոսի ձեռամբ: քաւական հոյակապ կաթուղիկէ ունի, որ միայն մի քանի տեղից վնասուած է: չորքը կան բազմաթիւ քարաշէն բնակարաններ միարանից և ուխտաւորաց համար: Վանքն ունի ընդամենն 25 զեեսատին վարելահող, անտառ և այգիք: եկամուտն է 86 ր. 35 փ. նոյնքան էլ ծախք: Եյսպէս Ջաւանշիրու հինգ վանքերն ունին անվճ 60,856 զեեսատին, իսկ վիճելի յիսուն հազար:

II. ՀՈՒՀՈՒ ԳԱՆՎԱՆՈՒ ՎԱՆՔԵՐԸ.

Ե. Պալկի սուրբ Գեորգայ վանքը գտնուում է համանուն լեռնաշղթայի ամենարարձր գագաթան վրայ: Եյս շղթան է բաժանում միմեանցից Վարարաղի երկու պատմական գետերը: Խաչենն և Գարգարը: Վանքը շինուած է ՌՃՂԳ (1194—1745) թուականին ոմն Յովհաննէս վարդապետի ձեռամբ: Եյժմ սա մի կիսաւեր և ամայի շինութիւն է: Վանքի մօտ կան մի քանի կիսովչափ փուլ եկած խցեր: Ընդամենայն ունի կալուած մօտ 300 զեեսատին անտառ և վարելահող, Տարեկան եկամուտ է բերում 110 ր. 35 փ. նոյնքան էլ ծախսուում վանքի վրայ: (Եյս վանքի կալուածներին կից է Գանձասարի Բարագլխի մօտ Աշմանա կոչուած կալուածքը 776 զեեսատին):

Դ. Ամարասի ս. Գրիգորիսի վանքը համարուում է Վարարաղի ամենահին ուխտատեղին: գտնուում է Ամարաս գետի վրայ (Քեօշուղ) ըստ

պատմաց հիմնարկուած է 332 թուականին սուրբ Լուսաւորչից: Իսկ 530 թուականին նորոգուած է Վաչագան Աղուանից արքայի ձեռամբ և վերջին նորոգ շինութիւնը 1858 թուականին Վեհապետեան Գեորգ Արքեպիսկոպոսի նախաձեռնութեամբ: Միակ վանքն է Վարարաղում որ շինուած է դաշտավայր տեղում շրջապատուած քար ու կիր քառարուրդ պարսպով: կամարակապ բնակարաններով և խուցերով: ներկայումս վանքի կոտորը բաւական վնասուած է: կրածածքը փչացած: միայն խցերի մեծ մասը վերանորոգած և պայծառացրած են: Եյս վանքն ունի մօտ 500 զեեսատին աղատ կալուածք: վարելահող, այգիներ և այգետեղ և մի ջրաղաց: Տարեկան եկամուտն է 400 ու. նոյնքան էլ ծախք ունի: Եյս վանքի կալուածներից կարելի է աւելի շատ արդիւնք ստանալ:

Տ. Քթիշայ ս. Գրիգորիսի վանքը համանուն լեռան լանջի վրայ: Հինուած է Ամարասու Սարգիս և Վարդան եպիսկոպոսների ձեռքով ՈՂ. (690—124) թուականին: Ամարասն ամայանալուց յետոյ: Եյս վանքն իսպառ քայքայման է ենթարկուել: ունի 65 զեեսատին անտառ և վարելահող: Ոչ մի արդիւնք չէ տալիս և վանահայր էլ չունի:

Զ. Ս. Ղ. և ուն գետնց անապատը շինուած է Քեօնդալան գետի Զորաջուր փտակի վրայ 3 վերստ հեռաւորութեամբ: Վանքը մի հին գարոց ուի: Արձանագրութիւնները իսպառ եղծուած են: Շրջապատած է կիսաւեր քարաշէն պարսպով և խարխուլ կացարաններով: Աւելի մօտուորապէս 50 զեեսատին անտառ և վարելահող: եկամուտն է 57 ր. 84 փ. նոյնքան էլ ծախք:

Հուշու գաւառի չորս վանքերն ունին կալուածք 1666 զեեսատին: սրա մէջն է և Գանձասարի Բարագլխի մօտ Աշմանա կալուածքը 776 զես.

III. ԶԱՐԲԱՅԵԼԻ ՎԱՆՔԵՐԸ.

10. Սպիտակ Խաչի վանքը գտնուում է Հաղուիթ գետի վրայ (Ղաղուշայ), գետի հարաւային կողմը մի վերստ հեռաւորութեամբ: Ժողովրդական աւանդութիւնը պատմում է իբր թէ Աղուանից առաջին կաթուղիկոս սրբոյն Գրիգորի նահատակութիւնից յետոյ, նորա հայրապետական գաւաղանը և լանջական բիրեղեայ խաչը պահուում էր Ամարասում: որտեղ ամփոփուած են նորա նըշխարները: Ամարասն ամայանալուց յետոյ յիշեալ սրբութիւնները պահուեցան Քթիշայ վանքում: իսկ վերջինիս անշքանալուց յետոյ Սպիտակ խաչի վանքում էր պահուում բիրեղեայ սպիտակ խաչը: որ ինչպէս ասում են վերջին ժամանակներումս է անյայտացել: Եյս վանքի շինութեան բուն թուականը յայտնի չէ: Վարկաւանի խաչքարերի արձանագրութիւններից երևում է, որ երեքտասաներորդ դարում պիտի լինի շինուած: քայց վերջին նորոգութիւնը եղած է ՌՃԶԳ (1184—1735) թուականի: Վանքի ներկայ շինութիւնը բաւական մաքուր և ամուր շինութիւն է: Աւելի չորս կոտոր վարելահող մօտ 25 զեեսատին: եկամուտն է 20 ուրբի: Զարայելի գաւառում ունիք միայն մի վանք, որի կալուածն է 25 զեեսատին:

Այսպէս որեւմէն Վարաքաղի թեմում գտնուում է ընդամենը 10 վանք, որոնցից միայն Երկուսի մէջ կան վանահայրեր, Ամարասում և Գանձատարում: Խօթում նստում է մի քահանայ, որ անունով միայն վանահայր է: Իսկ մնացեալ վանքերում ոչ

վանահայրեր, ոչ պահապաններ կան: Այս տար վանքերի կալուածները հասնում են 112,540 դեսեատինի, որից անվէճ է 62,540 դեսեատին, իսկ վիճելի 50 հազար: Ընդամենը եկամուտ է եղել յընթացս 1892 աւ. 2 060 ա. և ծախք 2 060 ա.:

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԻ.

Թ. Լ.		Որքանութիւն կալուածոց. դեսեատինով:	Եկամուտ 1892 թ.	Ժախք 1892 թ.	Վանահայր		
Ա. Զրանշիրու գաւառում:							
1.	Թաղէի (Խօթայ) որ և Չարեքտարի վանք.	98,438	396	—	396	—	Անունով միայն.
2.	Գանձատարի ս. Յովհաննու Մկրտչի « »	12,600	795	43	795	43	ունի
3.	Մեծարանց ս. Յակովբայ . . . « »	452	158	58	158	58	չունի
4.	Եղիշայ Առաքելոյ . . . « »	25	20	78	20	78	չունի
5.	Երից մանկանց . . . « »	25	86	35	86	35	չունի
Բ. Շուշու գաւառում:							
6.	Պակի ս. Գէորգայ . . . « »	300	120	35	120	35	չունի
7.	Ամարասու ս. Գրիգորիսի . . . « »	500	400	—	400	—	ունի
8.	Բթիշայ « » . . . « »	65	—	—	—	—	չունի
9.	Ս. Վեհապետանց անապատը.	50	57	84	57	84	չունի
Գ. Զաքարյէլու գաւառում:							
10.	Սպիտակ Խաչի վանքը.	25	25	—	20	—	չունի
		Ընդամենայն Վիճելի	112,540 50,000	2060	—	2060	—
		Անվէճ սեպհականութիւն	62,540				

Խ. Վ.

2. Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Ք .

Հայրապետական գիւան հասած զեկուցումներից երեւում է, որ Ուրֆայի, Դիարբէքի, և Կիլիկիոյ սահմաններում ստակալի կոտորածներ են տեղի ունեցել անցեալ տարուան նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին: Մարաշի և Ալեքսանդրի կոտորածների մանրամասնութիւնները զարհուրելի են: Այս տեղեկութիւններից երեւում է, որ զեռ. և ս. Տաճկաստանը հեռու է խաղաղական վիճակի մէջ մանեւոյց, մանա-

ւանդ որ Դերսիմի քրդերը յայտնի ապստամբութեան գրօշ են բարձրացրել և տէրութիւնն անգոր է նրանց ընկճելու:

Կարինից և առհասարակ բուն Հայաստանից հասած տեղեկութիւնները պատմում են այն սարսափելի աղքատութեան մասին, որի տակ հաւատարմութեւն հեծում են թէ քրիստոնէայք և թէ մահմետականները: Վաճառականութիւն և արհեստները դադարել են:

— Ամենապատիւ Տէր Մատթէոս պատրիարքը մի ազգու բողոքագիր է ներկայացրել Բ. Դրանը և մի առ մի թուելով հայազգին հասած զրկանքները, պահանջում է որ քաւարարութիւն տրուի կողոպտուածներին, պատժուին մարդասպանները, առեանգիչները, ըննաբարոյները, սրբութիւններ պղծողները, որա հետ միասին պահանջուում է որ գաւառներից յետ կանչուին քաղաքական և ղինուորական այն պաշտօնեայք, որոնք յայտնի մասնակցութիւն են ունեցել բրիտանեաների Զարդի մէջ:

Ազգիս վեհափառ Հայրապետը այս դեկտեմբեր ընդունելով միւս բոլոր տեղեկագրերի հետ ուղարկեց ռուսաց կառավարութեան արտաքին պաշտօնեայ վսեմապատիւ Լոբանով-Ռոստովսկի իշխանին: Վեհափառ Հայրապետը այդքան մեծամեծ թշուառութիւններին դարման հասուցանելու համար խնդրել է նաև ներքին գործոց պ. նախարարի միջնորդութիւնը հանգանակութեան իրաւունք ստանալու համար:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԿԻՂԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՑ.

Քաղաք եւ գիւղօրայք.	Տունք.	Քաղաք եւ գիւղօրայք.	Տունք.
Ատանա եւ իր գիւղեր . .	3,600	Ծօզդատ իր գիւղերով . .	5,000
Տարսոն	80)	Մանձըըք իր գիւղերով . .	2,500
Մէրսին	15)	Մարաշ	3,000
Սելւեկիա	200	Այնթապ	2,500
Սիս	100	Քիլիս	500
Ղարսպազար	300	Հալէպ	100
Հաճըն իր գիւղերով . .	5,00	Անտիօք իր գիւղերով . .	200
Վահկա	20)	Պէլէն եւ իր գիւղեր . .	400
Ձէյթուն իր գիւղերով . .	4,09	Խսկէնտէրուն	80
Փոնուզ	800	Զօրքմարզպան իր գիւղերով	3,000
Կապան	800	Մամեստիա	200
Կոկիսոն իր գիւղերով . .	1,000	Հայլեռ իր գիւղերով . .	2,000
Եփեսոս (Եաքքազ) . .	200	Պէսնի	600
Էլպիստան իր գիւղերով .	500	Ատինեաման իր գիւղերով .	800
Կիւրին	3,000	Մալաթիա	3,000
Դարէնուէ	1,000	Տիվրիկ	3,000
Աշոտի	800	Էվէրէք	600
Գումար	23,450	Գումար	29,980
		Ընդհանուր գումար	53,430
		Անձինք	×5
			267,150

